

/ЧЛАНЦИ

УДК 34.08:929 Константиновић М.

CERIF: Н 250, Н 300

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_22MK01A

Др Нина КРШЉАНИН*

МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ (1897–1982): ПРАВНИК КОЈИ ЈЕ ОБЕЛЕЖИО ЈЕДНУ ЕПОХУ

У чланку је дат биографски преглед живота и дела Михаила Константиновића, професора Правног факултета Универзитета у Београду и дописног члана ЈАЗУ. Приказани су његово школовање, универзитетска и научна каријера, политички ангажман, рад на законодавству и у стручним удружењима. Аутор се осврће како на допринос Михаила Константиновића српском законодавству и правној науци и признања која је заслужио, тако и на контроверзе његовог живота и рада, те закључује да је детаљније проучавање његовог лика и дела свакако неопходно.

Кључне речи: *Биографија. – Цивилистика. – Југославија. – Влада Краљевине Југославије. – Законодавац.*

---

* Доцент, Правни факултет Универзитета у Београду, Србија, nina.krsljanin@ius.bg.ac.rs.

1. ПОРЕКЛО И ОБРАЗОВАЊЕ, ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Михаило Константиновић је рођен 10. марта (23. по грегоријанском календару) 1897. године у Чачку, као седмо од осморо дете оца Илије и мајке Паве, рођене Ратковић. Крштен је 16. марта у Храму Светог Вазнесења у Чачку (у матичној књизи је уписан као „Мијаило“, по деди по оцу). Родитељи, раније земљорадници у селу Челице у Санџаку, избегли су оданде због сукоба с Турцима (сматра се да је Илија Константиновић одбијао да кулучи неком локалном моћнику) и населили се у Чачку, где је Илија радио као надничар, грађевински радник, а Пава се као домаћица бринула о кући и деци (Марковић, Павловић 2015; Константиновић 1998, 7; АПФ: МК).

Млади Михаило је похађао основну школу и гимназију (тада једине) у Чачку; упркос сиромаштву, био је одликаш. Тек је завршио шести разред гимназије када је избио Први светски рат. Пријавио се добровољно као болничар писар и служио је у Другој војној болници у Чачку. Када је дошло до повлачења, у јесен и зиму 1915. године, повукао се са српском војском на југ, преко Албаније,¹ а у јануару 1916. године прешао је у Француску. (Заједно са њим тај пут је прешао и његов друг из гимназије Божидар Спасовић, касније лекар и целоживотни пријатељ.) Већ у мају ступио је у Српски универзитетски батаљон у Жозјеу, где је провео тринаест месеци и стекао чин пешадијског капетана друге класе. Крајем 1916. године завршио је гимназију, јер је ђацима избеглим у Француску било омогућено да заврше школовање. У јуну наредне године демобилисан је и послат да упише Правни факултет у Лиону, али већ после прве године, у јулу 1918. године, напустио је студије да би као добровољац ступио у француску војску. Учествовао је у борбама на западном фронту у 5, 30. и 254. пуку пољске артиљерије, укључујући и Верденску битку. После демобилизације, у априлу 1919. године, наставио је трогодишње студије права у Лиону и дипломирао 17. јула 1920. године. Док је боравио у Француској, редовно се дописивао са породицом у Чачку, нарочито са сестрама (Марковић, Павловић 2015; Марковић 2015; АПФ: МК; In memoriam 1982, 13; Константиновић 1998, 7; Перовић 2006, 9).

По повратку у Србију, указом Министарства правде, добио је посао као писар друге класе у Охридском првостепеном суду, али је убрзо дао оставку јер се поново упутио на Правни факултет у Лиону, на доктор-

¹ Сходно томе, био је и носилац Албанске споменице (Милошевић 1982, 12).

ске студије. Тамо је имао прилику да учи од највећих стручњака свог доба, укључујући и познатог цивилисту и компаратисту Луја Жосрана (*Louis Jossierand*, 1868–1941).² Докторску дисертацију из римског права, под насловом *Le 'periculum rei venditae' en droit romain*, одбранио је 7. јула 1923. године (Konstantinovitch 1923).³ Била му је понуђена и могућност да остане у Лиону и тамо настави универзитетску каријеру, али он је желео да се врати у Србију (Константиновић 1998, 7; Перовић 2006, 9). Осим патриотских, томе су могли допринети и трагични породични разлози: 3. јула 1922. године, док је боравила са Михаилом у Лиону, од болести је преминула његова млађа и најдража сестра Десанка, а 20. априла (3. маја) 1923. године – недуго пре синовљеве одбране доктората – и мајка Пава. Неспорно је да је барем пре Другог светског рата активно одржавао везе са Чачком (Марковић, Павловић 2015, 78–79, 85–87).

2. ФАКУЛТЕТСКА КАРИЈЕРА И РАНИ НАУЧНИ РАД

По повратку у Београд, у јулу 1923. године, враћен је на писарско радно место у Охриду, али је већ крајем године изабран за доцента на Правном факултету у Суботици, на катедру грађанског и међународног приватног права: на дужност је ступио 1. фебруара 1924. године. У том периоду је на суботичком факултету краће време провео и Ђорђе Тасић, који је о њему имао „изванредно мишљење“ (Кандић 2002, 209) и који ће му остати пријатељ и сарадник наредних деценија. Већ 21. августа 1926. године Константиновић је достигао звање ванредног про-

---

² Жосран је био у добрим стручним односима и са београдским професором Живојином Перићем, а 1933. године је, као декан Правног факултета у Лиону, заједно са управником Института за упоредно право Универзитета у Лиону Едуаром Ламбером (*Édouard Lambert*, 1866–1947), био предлагач да се Перићу додели почасни докторат Универзитета у Лиону за допринос науци упоредног права (Кршљанин 2020, 211).

³ Наслов Константиновићеве докторске тезе често је преношен са мањим или већим погрешкама у наслову. Анонимни некролог у „Аналима Правног факултета у Београду“ из 1982. године (In memoriam 1982, 13) и Радомир Константиновић (1998, 7) наводе је као „*Le periculum rei venditae en droit romain classique*“; Кандић (2002, 209) као наслов наводи „*Periculum rei venditore – en droit romain*“. О тези су се многи професори Правног факултета изјашњавали веома похвалним речима: тако Лукић (1982, 5), Ђуровић (1982, 7), Кандић (2002, 209, 214); доживела је и два приказа у француским часописима тог времена.

фесора, а у фебруару 1935. године премештен је на Правни факултет у Београду,⁴ где је 21. септембра 1937. године постао редовни професор⁵ (АПФ: МК; Кандић 2002, 209–210; Константиновић 1998, 7).

Према речима Радомира Лукића (1982, 5), „његова заиста сјајна предавања (...) су остављала дубок утисак на све нас ондашње студенте, као и на његове касније студенте све до одласка у пензију“, а осим уско правних знања (не само из области грађанског права), Константиновић је био познавалац и других друштвених наука – социологије, историје,

⁴ О том премештају сачуван је допис Савету Правног факултета у Београду од 15. децембра 1934. године који живописно илуструје тадашњи факултетски живот. Прво се истиче како „Катедра за грађанско право са Међународним приватним правом претставља не једну катедру у уобичајеном смислу те речи већ читав један сплет наука, тако да се она може сматрати скоро као отсек студија на Правном факултету“. Наводећи даље како се грађанско право временом претворило у низ скоро самосталних правних грана, аутори дописа наводе предмете који се предају (Грађанско право I, II и III део и Међународно приватно право), те број њихових часова недељно (7, 9, 9 и 5), којима је сада потребно додати и часове на докторском курсу, с чиме се долази до броја од 38 часова недељно, што премашује законско оптерећење постојећих наставника на катедри: редовних професора Перића и Спасојевића, ванредног професора Бартоша и доцента Марковића. Листајући даље и оптерећење у погледу броја испита у последњем октобарском року, аутори предлажу да се за ванредног професора ове катедре изабере Михаило Константиновић, ванредни професор суботичког Правног факултета, чије „опште познате високе научне, наставничке, моралне и социјалне квалификације (...) није потребно поновно наглашавати“. Коначно, баве се и процедуром избора те наглашавају да би њу требало завршити у факултетском Савету без конкурса јер је циљ конкурса „давање звања најдостојнијем“, а Константиновић је већ добио звање ванредног професора у Суботици, по истим критеријумима који се користе у Београду, те је довољно гласање на Факултету и Константиновићев писани пристанак „да се не повреди аутономија факултета и лична гаранција о непокретности професора“. После тога је довољно да универзитетски Сенат, као „прва виша заједничка универзитетска власт за оба ова факултета“ оцени оправданост премештаја. Предлог су потписали Живојин Перић, Драгољуб Аранђеловић, Живан Спасојевић, Велизар Митровић, Ђорђе Тасић, Реља Поповић и Милан Бартош (АПФ: МК). Савет је имао неке начелне примедбе на тај предлог – Божидар Марковић је био забринут због слабења суботичког факултета Константиновићевим одласком, а Драгослав Јанковић је истакао да по закону не би требало да буде разлике у избору у зависности од тога да ли кандидат већ има звање ванредног професора на неком другом факултету или не. Ипак, одлука је успешно донета (Кандић 2002, 210).

⁵ У картону запосленог радника, у архиви Правног факултета Универзитета у Београду, вероватно преписивачком грешком, погрешно су наведени датум избора у звање ванредног и редовног професора као 21. јул 1936. и 21. септембар 1939. године. Из остале документације неспорно произлазе исправне године, које су и објављене у биографској белешци уз „Политику споразума“ (АПФ: МК, Константиновић 1998, 7–8).

филозофије – па и народних обичаја и сеоског живота. Многим савременицима, студентима и колегама остао је у сећању као човек широке ерудиције, савршених манира, елегантног и прецизног језика (Лукић 1982, 6; Милошевић 1982; In memoriam 1982, 14–17; Милојевић 2003). Према студентима се опходио „истовремено као равноправнима и онима којима треба помоћи. То се нарочито видело на испитима. Проф. Константиновић је увек био љубазан и на неосетан и благ начин помагао студенту да каже оно што стварно зна“ (Лукић 1982, 6). Инсистирао је на употреби судске праксе и њеној обради помоћу достигнућа савремене правне науке у подучавању, нарочито на постдипломским студијама, што су нарочито ценили његови студенти који су остали као наставници на факултету (In memoriam 1982, 15–16).

Константиновић је имао и релевантан међународни ангажман у струци, који је, вероватно, утабао пут и његовој каснијој политичкој активности: 1928. године Министарство иностраних дела послало га је као делегата на Конференцију за међународно приватно право у Хагу, а у периоду од 1936. до 1939. године био је правни саветник пред Сталним међународним судом, пре свега у спору „Лозингер и комп.“. Крајем 1939. године учествовао је на конгресу Међународног института за социологију у Букурешту. Ипак, примећено је да није нарочито често учествовао на међународним конгресима, већ се тиме примарно бавио професор Живојин Перић (АПФ: МК, службенички лист; Кандић 2002, 211).

Био је један од чланова комисије која је радила на предлогу Заједничке уредбе за све правне факултете у земљи 1937. године, а затим је био представник Правног факултета у Београду у комисији за редиговање коначног текста Уредбе, у којој су учествовали представници свих правних факултета. Уредба је донета 1938. године, мада није заживела у пракси што због отпора неких правних факултета (нарочито загребачког), што због избијања Другог светског рата (Кандић 2002, 212).

Већ у том периоду, Константиновић се занимао за важно питање покушаја кодификације грађанског права у Краљевини Југославији, те је њему посветио засебну расправу (Константиновић 1933). Главном спорно питање тога времена било је да ли нови грађански законик треба да се ослања на аустријски Грађански законик или у већој мери на друге, модерније законике тога доба (видети детаљније Мирковић 2020). Константиновић је, међутим, изнео хипотезу да би најбоље било ослонити се на Богишићев Општи имовински законик за Црну Гору, као много ближи духу нашег народа, а прослављен широм света. То

нестандардно становиште није наишло на ширу подршку и Предоснова је, објављена наредне године, ипак била заснована на аустријском Грађанском законнику.⁶

„Научно дело проф. Константиновића у предратном периоду по обиму није велико, али је по утицају на науку цивилног права веома значајно“, оценила је Љубица Кандић (2002, 214). Грађанско право је, разумљиво, било фокус његовог рада. Бавио се питањима важним за праксу, неретко спорним или проблематичним, почев од положаја жене у грађанском праву (Konstantinović 1925b), преко наследног права (Константиновић 1930), до питања покретне хипотеке (Константиновић 1931). Ипак, осим још једног важног романистичког рада о теорији ризика (Константиновић 1924), и у другим текстовима је показивао добро познавање правне историје (на пример, Константиновић 1925а), а тим пре упоредног права, које је уочљиво у већини његових радова. Осим тога, бавио се и питањима из других области права – на пример, номотехником (Константиновић 1925с), ауторским правом (Константиновић 1928) или радним правом (Константиновић 1936).⁷

3. ПОЛИТИЧКИ АНГАЖМАН И ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Током 1939. године, Константиновић је учествовао у раду на српско-хрватском споразуму, касније познатом по именима потписника као споразум Цветковић–Мачек. За тај рад је одликован Орденом Светог Саве првог реда 1939. и Орденом Белог орла трећег реда 1940. године.⁸ И сам је ступио у састав владе 26. августа 1939. године, прво као министар без портфеља, затим као министар правде. У марту 1941. дао је оставку, како сам наводи „због неслагања са спољном политиком владе“ (АПФ: МК, Општи упитник од 4. децембра 1946). Током министарског ангажмана био је у својству хонорарног професора на Правном факултету (Кандић 2022, 210).

⁶ Ипак, неки аутори су касније Константиновићеве идеје сматрали „изванредним правним аргументима“ (Ђуровић 1982, 8–9, мање изражено Кандић 2002, 213).

⁷ Детаљнији преглед Константиновићевих предратних радова видети у Кандић (2002, 214–216) и Пајић (2015).

⁸ Оба ордена потичу још из Краљевине Србије: увео их је краљ Милан 1883. године. Оба су имала пет степена (Ристић *et al.* 2016, 10).

У раду на споразуму, Константиновић је, заједно са Ђорђем Тасићем и Михаилом Илићем,⁹ имао задатак да нађе правно прихватљиво решење којим би се удовољило хрватским захтевима. Циљ је, дакле, био постављен одозго: требало је одабрати адекватна средства. Правници су се одмах сложили да чл. 116. Устава даје тражене могућности, то јест да представља привремену – на неки начин, пробну – уставну ревизију чији би коначни ефекти били одложени до краљевог пунолетства; мада су интимно сматрали „да је ствар правно тешко изводљива, политички сумњива, и да неће решити питање већ га, можда, само заменити“ (Константиновић 1998, 16). До садржине измена, међутим, било је теже доћи. После више нацрта и преговора, од првобитне идеје поделе Краљевине на три области, односно покрајине – словеначку, хрватску и српску – стигло се до асиметричног решења оснивањем Бановине Хрватске и пратећим политичким актима, распуштањем Скупштине и Сената... Константиновић је више пута истицао да „треба решити сва питања одједном и то за целу земљу, а не само за Хрватску бановину: иначе они ће добити подлогу за све нове и нове и теже захтеве, па ће бити још теже изаћи са њима на крај“, те да предложено хрватско решење иде ка конфедерацији (Константиновић 1998, 32–33); међутим, Цветковић није био спреман на ризик и отезање које би овакво темељно, принципијелно решење носило, већ је био за ефикасније политичке уступке. Каснији покушаји да се Уредба о Бановини Хрватској прошири и на друге територије прекинути су ратом (Константиновић 1998, 13–44). Према Поповићевом (2015) мишљењу, као главне упоришне тачке Константиновићеве политике тог периода могу се издвојити оданост српско-хрватском споразуму, легитимност и опредељење за федерализам.

Константиновићеве дневничке белешке из периода приближавања Другог светског рата Србији показују мисли функционера пре него политичара, човека забринутог за добробит своје земље, и умесно је Тркуљино (2015, 28) мишљење да су посреди „најдраматичније и најпотресније странице“ његовог дневника. Меморандум који је саставио поводом потенцијалног пакта са Немачком, 13. фебруара 1941. године, открива да није имао никаквих илузија у погледу Хитлерових намера, а завршава се следећим речима: „За нас је боље да нас директно нападну него да нас изоловане мрцваре. Јер чак и кад би наш крај у оба случаја био исти, не би пут био исти. У случају напада и отпора наша

---

⁹ Константиновић је имао срећнију судбину од својих колега на Правном факултету и у том подухвату: и Ђорђа Тасића и Михаила Илића је током рата стрељао Гестапо, првог 23. августа 1943, другог 20. марта 1944. године (Константиновић 1998, 6).

би част била читава, а то ће значити нешто у тренутку ликвидирања овог рата“ (Константиновић 1998, 298). Дуго се ломио и двоумио да ли да напусти владу због њене политике приближавања Тројном пакту, са којом није могао да се сложи. Чак је, 23. марта 1941. године, повукао већ најављену (можда и поднету) оставку и решио да остане у влади, сматрајући да је то његова дужност и да неће бити адекватне особе да га замени у тако драматичном тренутку. Међутим, опсервација генерала Петра Пешића, тада министра војног, да су сви који у том часу дају оставке издајници, укључујући и самог Константиновића, за кога Пешић није знао да је оставку повукао, те опаска Милана Антића, министра двора, да се Константиновић „поправио“ вратили су га првобитном мишљењу. „Мене то шокира, али ми се не дâ да реагирам, јер скоро сви као по команди прихватају други разговор. То ме дубоко дира, и моја мисао је одмах одређена: ја ћу се повући“, забележио је. У аудијенцији код кнеза Павла 26. марта резимирао је да је „својом оставком хтео постићи да се добије времена у једној капиталној ствари са којом се не слажем. Испричао сам му да сам на седници Министарског савета рекао да добијена ограничења Пакта значе много, врло много... Уколико буду поштована, али то је друго питање. Ствар би била прихватљивија да је дата у некој другој форми. Тројни пакт значи капитулацију. То је симбол, а симболи у друштвеном животу много значе“ (Константиновић 1998, 335–344).

После ступања Краљевине Југославије у рат и наредбе о капитулацији, у априлу 1941. године, Константиновић је избегао у Египат. Одатле је прешао у Палестину, па затим у Турску, како би прикупљао материјал о ратним злочинима окупатора у Југославији и проучавао материју одговорности за ратне злочине. У априлу 1942. године вратио се у Египат, где је наставио са радом. У јуну 1944. године, после споразума Тито–Шубашић, нови председник владе у изгнанству Иван Шубашић позвао га је да ступи у владу и понудио му место министра спољних послова. Иако је у јулу¹⁰ учествовао са Шубашићем у преговорима у Италији са Националним комитетом ослобођења Југославије, Константиновић је одбио понуду да приступи влади, сматрајући да она после Споразума неће имати реалне власти, а да он на такав споразум не би ни

¹⁰ У Општем упитнику који је попунио 4. децембра 1946. у вези са запошљавањем на Правном факултету, Константиновић наводи: „Јула 1944 био позван од новог претседн. владе у Лондон да ступи у владу а јула исте год. ишао с њим у Италију ради преговора...“ По конструкцији реченице, један јул – логично је, први – мора бити штампарска грешка, уместо којег треба да стоји јун; то потврђују и дневничке белешке у „Политици споразума“.

могао пристати ако би био краљев министар.¹¹ Истицао је како би му било драже да ступи у неку борачку јединицу, било савезничку или југословенску; то, ипак, није учинио, већ је у наредном периоду остао у Лондону, помажући у преговорима и пратећи збивања, али лагано се дистанцирајући од владе, неретко уз неслагање и неверицу због по-теза и метода како владе у изгнанству, тако и долазеће комунистичке власти. У земљу се вратио 18. фебруара 1945. године (Константиновић 1998, 7–8, 361–503; АПФ: МК; Кандић 2005, 294).

Окупационе новине су о Константиновићу још почетком окупације причале као о присталици комуниста. Тако је београдски *Donauzeitung* објавио чланак под насловом „Тројански коњ, или: Михајло Константиновић и његови пријатељи“, који је *Обнова* пренела 3. септембра 1941. године. Чланак говори о Цветковићевом поверавању српско-хрватског споразума Михаилу Илићу, Ђорђу Тасићу и Константиновићу, али се фокусира на последњег. Њега представља као човека од кога је, због поверења које му је Цветковић поклањао, зависило да ли ће овај или онај нацрт закона добити подршку владе – и који је то злоупотребљавао у интересу за окупационе власти непожељних друштвених група. „Константиновићев писаћи сто је личио на једно сито, у коме су се задржавали сви нацрти закона, који су, на било који начин, ометали намере Јевреја масона, демократа или комуниста ове земље“, наводи се у чланку. Тврди се како је Константиновић „штитио све што је било левичарско и што је било у вези са марксизмом, са Јеврејима и са масонима“, те како су студенти и опозиционари у Краљевини Југославији такорећи без изузетка били комунисти и русофили, те како су се комунизам и болшевизам од 1933. године ширили посредством Јевреја емиграната! Текст ствара слику да је Константиновић манипулисао како сељачким становништвом које није било блиско овој идеологији и неуким масама опозиционара, али и самим Цветковићем, на кога је имао „неограничен уплив“, те да је за све то добијао упутства из масонских ложа из Париза. По том тексту, Цветковић је Константиновића учинио министром правде управо у неуспешном покушају да прекине тај утицај, а „Корошец га је назвао ‘сивом еминенцијом’ и упоредио са Керенским“. Тако је, по тексту, Константиновић изазвао државни удар

¹¹ У дневнику је 5. или 6. јула 1944. године забележио: „Ја бих могао примити као приватно лице све што је Шубашић углавио у споразуму са Титом. Али то не могу примити као краљевски министар. Мислим да то не би било лојално према Круни“ (Константиновић 1998, 367).

27. марта, „довео тројанског коња комуниста и масона у земљу и чувао га до дана великог споразума, до енглеско-бољшевичког братимства“ (АПФ: МК, извод из листа *Обнова*).

Слично, пропагандна књижица „Комунизам на Београдском универзитету“ етикетира је министре Константиновића, Бранка Чубриловића и Срђана Будисављевића као припаднике „масонско-комунистичке“, „масоно-јеврејске“ и „англофилске“ клике, „измећаре црвене Москве и слуге јеврејске“ те „комуно-масоне“¹² (*Комунизам* 1940, 105, 127; АПФ: МК, изводи, 3, 20, 25).¹³ У писму од 19. априла 1944. године, када је и сам умакао из Југославије и стигао у Анкару, Драгиша Цветковић је, између осталог, Константиновићу написао: „Ваша је срећа да сте умакли из земље. Ви сте у очима наших домаћих издајника и окупатора, криви за све. Вас би уморили најгором смрћу“ (Константиновић 1998, 660).

С друге стране, Константиновићево учешће у влади Цветковић-Мачек и каснијим збивањима неретко је наилазило на осуду и, због својих последица (или претпостављених последица), изједначавано са издајом, од написа Јована Дучића о Цинцарима у *Србобрану* 1942. године до писања Гојка Маловића 2015. године (видети Тркуља 2015, 22–27). Међу колегама на Факултету тај период Константиновићеве делатности је прећуткиван, као да је посредни донекле срамотан период живота иначе достојног човека, те о томе не би требало говорити (Милојевић 2003, 180–181). Неспорно, постоје критичке оцене Споразума Цветковић-Мачек и Уредбе о Бановини Хрватској које се заснивају на веома валидној правној аргументацији (на пример, Јовичић 1995; Стефановски 1995; нешто неутралније Маринковић 2020, 108–109), те у оквиру тога критикују и Константиновићев рад: мора се, једино, имати на уму да лично учешће Михаила Константиновића тим истраживачима није било у фокусу. У новије време, срећом, постоје квалитетни радови који се труде да објективније сагледају тај аспект делатности Михаила Константиновића и да одговоре на упућене критике (Тркуља 2015).

¹² По засад науци доступним подацима, чини се да Константиновић није био масон (Тркуља 2015, 30–31).

¹³ У изводима у Константиновићевом досијеу у Архиви Правног факултета наведено је да је изашла у септембру 1941. године; публикација је ипак из 1940. године, а у септембру 1941. године штампан је додаток, на чије странице Константиновић и упућује. Овде би се могло додати да фототипско издање ове брошуре, штампано 2001. године у оквиру едиције сличних написа, очито не намењене критичком академском проучавању прошлости, донекле забрињава читаоца.

Михаило Константиновић је током два кључна дела тог периода – рада на српско-хрватском споразуму 1939–1941. године и боравка у Лондону 1944–1945. – водио дневничке белешке. Биле су замишљене као лични подсетник, на основу којег је планирао да касније остави аутобиографско сведочанство о догађајима чији је био учесник и сведок, што, међутим, никад није учинио. Уз други део, „Лондонске белешке“, оставио је чак напомену: „Ове ствари нису спремне за објављивање, те молим да се не објављују у случају моје смрти, већ да се предаду моме сину или мојој ћерци и жени.“ Његов син Радомир, међутим, ипак је касније приредио и објавио и једне и друге белешке у целисти (уз још неке додатке повезаних докумената из очеве заоставштине), сматрајући да представљају сувише вредно историјско сведочанство да би испоштовао очеву последњу вољу (Константиновић 1998, 5–6). У томе није погрешио: Михаило Константиновић је у тим белешкама оставио како бројне податке важне за историографију тог периода, тако и занимљиве и проциљиве опсервације о збивањима тог времена, које неретко садрже недвосмислене вредносне ставове и могу читаоцу рећи много и о самом аутору.¹⁴ Делу у целини је Радомир Константиновић наденуо наслов „Политика споразума“ – вишесмислен, посвећен како споразуму Цветковић–Мачек, тако и споразуму са Тројним пактом, те потом споразуму Тито–Шубашић. Одабир таквог наслова, према његовим речима, спроведен је „не само зато што књигама тематски одговара него и зато што у потпуности одговара основном интелектуалном и моралном опредељењу Михаила Константиновића“ (Константиновић 1998, 6).

¹⁴ Навешћемо само још неколико примера. У опису састанка са Мачеком и Ивом Крбеком у Купинцу 14. јула 1939. године (дневнички запис од 28. јула), дао је јасну оцену Крбековог понашања: „Занимљив је био наш колега Крбек у овим разговорима. Имао је према г. Мачеку став пун поштовања и послушности. Говорио је којешта, ваљда да би се удобрио Мачеку. (...) Згадили смо се на толику сервилност“ (Константиновић 1998, 29).

У среду, 5. марта 1941. године, када су преговори са нацистичком Немачком (и страховања од ње) били у пуном јеку, записао је на крају свог уноса: „Догађаји се приближују расплету. Рат нерава оставио нам је нерве нетакнуте. Наша судбина није судбина кукавица, већ народа свесног своје снаге и чији је пут величине и страдања јасно повучен. Ми тим путем идемо смирени и прибрани“ (Константиновић 1998, 308).

У запису од 12. јануара 1945. године, када је судбина Југославије већ била такоређи решена, оставио је и ову забелешку: „Данашња штампа устала је листом против краља Петра. ‘Would-be autocrat’ и слични називи не изостају. Енглеско гостопримство има интересантне изгледе. И њихова политика немешања“ (Константиновић 1998, 498).

4. ВОДЕЋИ СТРУЧЊАК ОБНОВЉЕНЕ ДРЖАВЕ

По повратку у Југославију, Константиновић је наставио свој ангажман на Правном факултету, где је држао наставу на свим нивоима студија. Био је шеф Катедре за грађанско право преко две деценије без прекида, све до свог пензионисања, а 1947–1948. године изабран је и за декана Правног факултета – на функцију коју ће поново вршити у периодима 1951–1953. и 1959–1960. године и на којој је био познат по стручности и одмерености (АПФ: МК; In *memoriam* 1982, 13–16; Кандић 2002, 211; Милојевић 2003, 174–180; Перовић 2006, 10). Био је први председник жирија студентског такмичења у беседништву на Универзитету у Београду (које се одржавало на Правном факултету, први пут 23. маја 1957. године), семена из кога је касније израсло прослављено такмичење Правног факултета (Милојевић 2003, 174; Аврамовић 2014а). Одржавао је и активну међународну сарадњу, те су у време његовог мандата Правни факултет посетили водећи стручњаци попут француског правника и политичког социолога Мориса Дивержеа (*Maurice Duverger*, 1917–2014) или грчког компаратисте Петроса Валиндаса (*Πέτρος Βάλληνας*, 1912–1960),¹⁵ тада декана Правног факултета Универзитета у Солуну (Милојевић 2003, 180). Љубица Кандић (2002, 216) изнела је став да Константиновић ни у послератном периоду „није се успео ослободити бројних обавеза на Факултету“; чини се да ово није најбоље срочено и да он тих обавеза не само да није покушавао да се ослободи већ их је узимао на себе драговољно, са свешћу о њиховом значају и одговорношћу према установи којој је припадао и на чијем челу је у три наврата био.

Константиновић је био председник Комисије за израду нацрта Устава ФНРЈ и члан више комисија за израду нацрта закона из грађанскоправне материје, те је непосредно утицао (неретко скоро у целини самостално) на садржину великог броја темељних закона социјалистичке Југославије. Осим Устава ФНРЈ из 1946. године, ту су и Основни закон о браку из 1946. године,¹⁶ Основни закон о односима родитеља и деце,

¹⁵ Валиндас је био дугогодишњи директор Хеленског института за упоредно право – од оснивања 1939. до своје изненадне смрти 1960. године. Предавао је на правним факултетима у Атини и Солуну и, слично Константиновићу, био је активан како у државној служби, тако и у академској заједници (*Hellenic Institute* 2022; Милојевић 2003, 180).

¹⁶ Ауторство овог закона је спорно: Чавошки (2011, 47–48) наводи податке о томе да су за ауторе нацрта били одређени Мехмед Беговић и Бранислав Недељковић. Ипак, то је могло бити накнадно промењено, те је даље истраживање неопходно (упоредити Тркуља 2015, 31–32).

Основни закон о старатељству и Закон о усвојењу из 1947. године, Закон о застарелости потраживања и Закон о наслеђивању из 1953. године. У раду законодавних комисија „он се показао као изузетно објективан, неискључив и компромисан саговорник“ (Марковић 1990, 1159). Неки од тих нацрта закона били су прихваћени и у комисијама, а нарочито у скупштини скоро без икаквих амандмана (углавном са мањим техничким или језичким изменама), што јасно сведочи о њиховом квалитету. Када се урачуна и касније писање „Скице“, односно његов утицај на изглед Закона о облигационим односима, види се да су све области грађанског права у послератној Југославији, изузев стварног права (о начину његове регулативе у том периоду још није било консензуса), понеле Константиновићев печат: нарочито битан допринос развоју нашег права представља изједначавање лица оба пола у материји породичног и наследног права. Био је предложен и као кандидат за судију Сталног међународног суда правде у Хагу од стране југословенске, чехословачке и белоруске националне групе 1949. године, али није именован на ту функцију. Учествовао је и у обнављању Југословенског удружења за међународно право 1953. године, чије је био и један од оснивача 1928. године (In memoriam 1982, 16; Константиновић 1998, 8; АПФ: МК; Станојевић 1978, 269; Марковић 1990, 1157–1159; Милојевић 2003, 181). Ипак, треба истаћи да су неки аутори касније критиковали Константиновићев ангажман (нарочито Чавошки 2011, 47–48) у стварању социјалистичког права, а нарочито Устава ФНРЈ сматрајући да је таквим преласком у нови систем показао непринципијелност и недостатак стручног интегритета.

Константиновић је играо кључну улогу и у оснивању и раду Спољнотрговинске арбитраже при Привредној комори Југославије три и по деценије. „Од оснивања Спољнотрговинске арбитраже 1947. године, па до последњих дана живота, као њен дугогодишњи председник, а последњих осам година и као члан председништва утицао је и одлучујући допринео да она израсте у угледну установу и у земљи и у свету“, истицао је Ђуровић (1982, 9). Развијајући арбитражу као установу која је требало да надомести недостатке у снажаењу судова у споровима везаним за спољнотрговинске односе, Константиновић се трудио да је усмери на решавање спорова који се пред њом појаве, а не на грабљење за надлежност по сваку цену, те на помоћ југословенским организацијама у споровима у иностранству, укључујући и саветодавну делатност која је доводила до решавања проблема без вођења поступка. Југословенска арбитража је пружила и велику организациону помоћ оснивању спољнотрговинске арбитраже у Грчкој. Тиме су и југословенска Спољнотрговинска арбитража и сам Константиновић

као њен истакнути стручњак (који је и учествовао на многим међународним скуповима везаним за ову тематику) стекли велики углед у међународним круговима (Ђуровић 1982, 9–11).

Према речима Слободана Перовића (2006, 10): „Они који су имали прилике да буду у његовој околини и данас се сећају његове јасне мисли изговорене са неком врстом отмености, која је не тако честа у овој нашој средини. Та елеганција покрета речи, својствена француској култури, била је код нашег Професора у апсолутној служби једне друге врлине која се зове скромност. (...) Та одличја професор Константиновић испољавао је, не само као писац ‘тананих студија из теорије и историје права’, већ и као професор права, на предавањима и студентским испитима, на Катедри за грађанско право и Општем семинару, али и у другим јавним улогама.“

5. АНАЛИ

Недуго после Другог светског рата, Правни факултет Универзитета у Београду изгубио је свој часопис *Архив за правне и друштвене науке*. *Архив* је у окриљу те институције излазио од 1906. до 1941. и од 1945. до 1949. године, а његови главни уредници у предратном периоду били су значајни професори и правни писци: Коста Кумануди (1874–1962), Драгољуб Аранђеловић (1873–1850), Чедомиљ Митровић (1870–1934), Михаило Илић (1888–1944) и Ђорђе Тасић (1892–1943). *Архив* је тада био најзначајнији научни и стручни правни часопис у Југославији – мада је већ од 1946. године, када је главни уредник постао Моша Пијаде (1890–1957), почео да губи везу са Правним факултетом. Рез је учињен 1949. године, када је *Архив* потпуно отргнут од факултета и као његов издавач се појавило новоосновано Удружење правника Југославије, које је као своју мисију у том контексту видело промоцију циљева и вредности нове социјалистичке власти. „Код професора Правног факултета у Београду расло је осећање нелагодности при помисли да треба да објављују своје прилоге у часопису, у коме би заједно стајали политички реферати и научне студије“ (Орлић *et al.* 2003, 8–9; Марковић 1991, 2–3).

Како је ова празнина постајала све очигледнија, Михаило Константиновић је иницирао оснивање новог факултетског часописа. *Анали Правног факултета у Београду* почели су да излазе 1953. године, а Константиновић је био њихов главни уредник од оснивања до 1960. године. (Константиновић 1998, 8; Орлић *et al.* 2003; Милојевић 2003, 174).

Остао је у добром сећању и као савестан и стручан уредник: „Његови савети били су драгоцено упутство свим сарадницима, јер су дати промишљено, бираним речима, с тежњом да се, ако треба, рад исправи, допуни, али да се не повреди личност сарадника“ (In memoriam 1982, 16). О његовој скромности и умерености говори, могуће, и чињеница да први број *Анала* не садржи никакву реч уредника, никакво свечано обраћање читалачкој публици: текстови су пуштени да говоре сами за себе – а радило се заиста о чланцима врхунских стручњака, угледних професора Правног факултета, уједно и чланова прве редакције часописа: Милана Бартоша, Борислава Благојевића, Андрије Гамса, Мехмеда Беговића, Драгомира Стојчевића...¹⁷ Пишући 1991. године, Ратко Марковић (1991, 5) истакао је да се *Анали* још увек „везују за неумрло име и непролазну научну и педагошку славу проф. Константиновића, који је био један од најугледнијих и најпоштованијих професора у дугој историји Правног факултета у Београду“.

6. „СКИЦА“ – КРУНСКО ДЕЛО ВЕЛИКОГ ЗАКОНОПИСЦА

Од законодавних подухвата у којима је Михаило Константиновић био ангажован, убедљиво најобимнији и најкомплекснији било је кодификовање облигационог права. Тај посао дат му је у задатак 1960. године.¹⁸ Рад на преднацрту потрајао је, с прекидима, готово деценију, после чега је даљи рад преузела Поткомисија (касније Група) Заједничке комисије свих већа Савезне скупштине (Константиновић 2006, 38; Станојевић 1978, 269, 275–276).¹⁹ Године 1969, Константиновић је објавио– самостално, у издању Факултета, а не као званични нацрт

¹⁷ Једино обраћање редакције читаоцу у том броју било је кратко обавештење на унутрашњости задње корице: „Независно од воље редакције овај број излази са задоцњењем од месец дана. Редакција се нада да ће сва четири броја предвиђена за ову годину изаћи до краја децембра.“ Тај „куриозитет своје врсте“ (Марковић 1991, 5) такође сведочи о педантности и одговорности Михаила Константиновића.

¹⁸ Иницијативу за тај законодавни подухват поднели су др Јосип Хрнчевић, члан Савезног извршног већа и секретар Савезног секретаријата за правосудне послове, Џемал Биједић, секретар Секретаријата СИБ-а за законодавство и организацију, и Никола Срзентић, подсекретар у савезном секретаријату за правосудне послове (Константиновић 2006, 38).

¹⁹ У припреми материјала помагала му је и Јелена Даниловић, професорка римског права; Иван Тот (Тот 2022, 17) сматра да је њена помоћ могла резултовати и садржинским утицајем на регулативу неоснованог обogaћења у „Скици“, укључујући и утицај Општег имовинског закона.

– тај текст као књигу „Облигације и уговори: Скица за законик о облигацијама и уговорима“, која је потом доживела још три издања, последње 2006. године (Константиновић 2006).

Угледајући се пре свега на швајцарски модел (секундарно на италијански), осим класичне материје облигационог права, Константиновић је у „Скицу“ уврстио и привредне, односно трговинскоправне уговоре, регулишући и једне и друге у начелу јединствено, ограничавајући тек по потреби примену одређеног правила на само једну категорију уговора (Константиновић 2006, 33; Станојевић 1978, 269; Марковић 1990, 1163–1164; Перовић 2006, 11–12, 22–26). Међу идејама водилама била су му начело правичности и еквиваленције престација²⁰ те начело савесности и поштења, којима је давао примат у односу на класични принцип *pacta sunt servanda*, уводећи бројне могућности за ревизију или раскид уговора услед промењених околности, као и овлашћења суда да интервенише у име правичности којима „тешко има равних у упоредном законодавству“ (Станојевић 1978, 271–272; Перовић 2006, 12–15; Познић 1979, 371–373). Како би норме биле што правичније и што више одговарале реалним животним потребама, Константиновић се у великој мери ослањао и на праксу, али није презао ни од позајмица из других законодавстава, укључујући и транспланте *ad verbum* „кад год је изгледало да је тамо (у страном законодавству – прим. аут.) нађена јасна и прецизна формула“ (Константиновић 2006, 33).

Како је и сам нагласио у претходним напоменама уз текст, нарочито је преузимао одредбе и решења из Конвенције о једнообразном закону о закључењу уговора о продаји телесних покретних ствари и Конвенције о једнообразном закону о продаји телесних покретних ствари, обе усвојене у Хагу 1. јула 1964. године. Осим већ поменутих швајцарског и италијанског грађанског законика, несумњиво је консултовао и француски, немачки (и грађански и трговински), аустријски и некадашњи српски и црногорски (тј. Општи имовински) законик. Недавно је указано на то да је утицај могао вршити и заједнички француско-италијански нацрт законика о облигацијама и уговорима из 1927. године, који никада није заживео ни у једној од две земље, али који је Константиновићу (можда као француском ђаку) неспорно био познат јер се на њега позива у неким радовима. На тај нацрт су, осим законика тих двеју земаља и других већ поменутих кодификација, утицали и шпански Грађански законик из 1889, нацрт мађарског грађанског законика из 1913, бразилски из 1916. и совјетски

²⁰ Детаљну анализу тог начела у 300, мада без осврта на Константиновићев допринос, видети у Ђорђевић 1978.

из 1922. године и право САД. Између нацрта и „Скице“ постоји упадљива сличност и у насловима и у распореду материје. Коначно, већ је истицано да је изгледан бар изванредан утицај још неколико законика јер се и на њих Константиновић позивао у теоријским радовима: јапанског из 1896. године (наравно, насталог под јаким утицајем немачког), поменутог совјетског из 1922, пољског Законика о облигацијама из 1933. и грчког Грађанског законика из 1946. године (Tot 2022, 12–24). Прецизан утицај тих многобројних извора на „Скицу“ није познат јер Константиновић није оставио никакве детаљне белешке о пореклу појединих норми, а између поменутих кодификација је већ било много позајмица и утицаја – и, наравно, у свакој норми „Скице“ могу бити и често неспорно јесу испреплетани утицаји различитих извора. Не тежећи оригиналности по сваку цену, али тежећи хармоничности целине и њеној прилагођености домаћим приликама, Константиновић је веома пажљиво приступио међусобном усклађивању елемената домаћег и различитих страних порекла, како садржински, тако и језички (Константиновић 2006, 34–35; Tot 2022, 12–24).

Ради потреба праксе, Константиновић је уводио и нове, модерне институте, међу којима се нарочито истиче објективна одговорност за опасне ствари, до тада непозната југословенском праву, а данас већ незаобилазна услед брзог технолошког напретка (Перовић 2006, 26–29). Може се поменути и изричито увођење начела монетарног номинализма – обавезе дужника новчане обавезе да врати исту количину исте новчане јединице, без обзира на евентуалну промену њене вредности – уз опрезне изузетке, нешто проширене потом у 300 (Круљ 1978). Међу модерне врлине „Скице“ убрајано је и напуштање, према неким мишљењима, анахроне и непотребне (Станојевић 1978, 272; Компањет 1978; Перовић 2006, 19–22) категорије реалних уговора, то јест претварање зајма, послуге и других уговора који су у римском праву били реални у консензуалне – мада треба истаћи да велики број законодавстава у свету још увек познаје реалне уговоре и да и у данашње време постоје аутори који сматрају да би их било корисно вратити и тамо где су укинута (на пример, Saccossio 2020, 161–212). С друге стране, у „Скици“ је обичају дато неубичајено проминентно место за наше право тог времена (Перовић 2006, 15). Константиновић је и тиме следио швајцарски пример, и то у мање израженој форми, јер је предвидео употребу обичаја само изричито у појединим члановима, а не начелно као супсидијарног извора права, као што је прописивао чл. 1,

ст. 2 швајцарског Грађанског законика (*Schweizerisches Zivilgesetzbuch*).²¹ Међутим, не може се порећи да се овде није радило о модернизаторској тежњи већ, напротив, о ослањању на традицију. И у томе је, дакле, Константиновић тражио адекватну равнотежу, не тежећи по сваку цену ни традицији, ни модерности.²²

Ослањајући се, чини се, на тековине историјскоправне школе (видети, на пример, Савињи 1998, 25–32), Константиновић је сматрао да се у пракси закони стално прилагођавају потребама живота и да, несумњиво, пре или касније дође до потребе за интервенцијом законодавца, али да је боље да се она догоди што касније. Због тога је при изradi закона, а нарочито законика, важно применити одговарајуће технике да „неке одредбе закона, место да буду круто формулисане добију облик гипких директива, општих стандарда“ и тако продуже свој животни век, односно одложе потребу за новим законодавним решењем (Константиновић 2006, 35).

Конечно, „Скица“ је писана веома јасним језиком и стилем, за који је већ примећено да је донекле следио – можемо рећи, у складу са Константиновићевим ранијим дивљењем – Богишићев стил у изradi Општег имовинског законика, у томе што се трудио да текст приближи лаичком читаоцу. Константиновићеве реченице биле су јасне и сажете, држао се принципа да у једном ставу закона сме бити само једна реченица те да не сме бити директног упућивања на друге чланове или прописе. Уводио је и нове термине како би колико је могуће избегао туђице или постигао већу прецизност: тако је уместо „поклон“ користио „дар“, уместо „ортаклука“ „привредно удружење грађана“, а уместо двосмислене „послуге“ постојала је „посуда“ или „наруч“, незграпна пандектистичка „купопродаја“ замењена је „продајом“, а своје место је нашао чак и Богишићев „имаоник“. (Константиновић 2006, 36–37; Станојевић 1978, 269–271; In memoriam 1982, 15).

Прве реакције на „Скицу“ у законодавној комисији биле су, како преноси Станојевић (1978, 276), „да је то добар законодавни текст, али сувише ‘класичан’, да недовољно одражава неке специфичности нашег политичког и правног система“. Ипак, мада су такви ставови сигурно утицали на даљи законодавни рад, пракса је препознала вредност „Ски-

²¹ 300 је овде отишао један мали корак даље (али и даље не колико швајцарски законодавац), прописујући у чл. 21 примену добрих пословних обичаја и, по вољи странака, узанси. О томе видети, на пример, Капор 1978; Бркић 1978, 330–332.

²² О појму традиције у праву и односу традиције и иновације видети Glenn 2000, 1–28.

це“. Од њеног објављивања до доношења Закона о облигационим односима (ЗОО) 1978. године²³ протекло је девет година (и три даља нацрта²⁴): али у међувремену се „десила (се) ретка појава“ – многи правници, нарочито судије, почели су да се ослањају на Константиновићеву „Скицу“ готово као да је представљала позитивно право. У њеним редовима проналазили су решења за постојеће правне празнине и, ослањајући се тобоже на „општа правна правила“ из предратних прописа, масовно су користили „Скицу“ (Лукић 1982, 6–7; In memoriam 1982, 14–15; Перовић 2006, 7–8).

Закон о облигационим односима у великој мери се ослањао на „Скицу“, како садржински, тако и стилски и номотехнички (мада добрим делом не и термилошки). Станојевић (1978, 276–279) истакао је да примедбе Поткомисије која је даље модификовала нацрт претежно делују као глосе уз Константиновићев текст. Ипак, он примећује да је постојала и струја која је покушавала да се удаљи од „Скице“, те су отуд у коначном тексту ЗОО настале неке начелне неусклађености, делом изазване инсистирањем на посебностима социјалистичког друштва, самоуправљању и друштвеној својини.²⁵ Неке од измена, наравно, биле су и позитивне, попут додавања већег броја уводних прописа који су вршили функцију недостајућег општег дела, будући да није постојао јединствен грађански законик (Благојевић 1978, 229–232).²⁶ После измена 1993. године, текст ЗОО „вратио се, у доброј мери, Скици као сво-

²³ Закон о облигационим односима, *Сл. лист СФРЈ* 29/78, 39/85, 45/89 – одлука УСЈ и 57/89, *Сл. лист СРЈ* 31/93, *Сл. лист СЦГ* 1/2003 – Уставна повеља и *Сл. гласник РС* 18/2020.

²⁴ Први је настао 1974. године, други и трећи у априлу и септембру 1976. године (Станојевић 1978, 275). Због бројних одступања од „Скице“, Константиновић је одбио да учествује у даљем раду на закону (Tot 2022, 29).

²⁵ Детаљнији преглед тога које одредбе ЗОО имају који степен ослањања на „Скицу“, те на које се друге изворе ЗОО ослањао, видети у Tot 2022, 29–53.

²⁶ Као куриозитет може се поменути да то није први пут у историји српског права да један грађанскоправни пропис својим уводом надомешћује непостојање норми општијег карактера, с тим што су то у прошлом случају били прописи још вишег ранга и степена општости. Наиме, када је писао Грађански законик Кнежевине Србије (издат 1844. године), Јован Хаџић је покушао да у његовом уводу надомести непостојање норми о правима држављана Србије у тада важећем Турском уставу, заправо хатишерифу османског султана из 1838. године. (Претходни, кратковечни Сретењски устав из 1835. године имао је посебну главу посвећену овој материји.) Тако су се у Уводу тог законика, у одељку Б (који нема паралелу у аустријском законнику, нити другим узорима којима се Хаџић служио), нашле норме о неприкосновености личности и имовине, забрани ропства и сличне гаранције којима је пре место у уставу него у једном грађанском законнику (Аврамовић 2014b, 22–25).

ме изворнику“ (Перовић 2006, 9).²⁷ Да је то наслеђе дошло до изражаја, види се и по томе што у свим бившим југословенским републикама или 300 и даље важи без драстичних измена или су на снази нови закони који су прављени по узору на њега.²⁸ Његов квалитет и завидан номотехнички ниво (нарочито квалитетно ослањање на правне стандарде) надалеко су познати.

Више правних писаца поредило је Константиновића по значају и утицају са великим законописцима из 19. века. Још Ђуровић и Орлић (1978) поредили су значај новодонетог 300 и Константиновићев допринос његовом настанку са радом Валтазара Богишића на Општем имовинском закону за Црну Гору, али и истицали Богишићев утицај на Константиновића кроз више сличности у њиховим методима писања закона. Према оцени Божидача Марковића (1990, 1164), „с обзиром на оно што је урадио на кодификацији југословенског грађанског права уносећи у њега нове институције и нова решења, он свакако стаје у исти ред са својим великим претходницима на томе пољу, Јованом Хаџићем и Валтазаром Богишићем – што за његова живота није било ни довољно уочено ни истакнуто.“ Према Перовићевом (2006, 9) мишљењу, „као кодификатор имовинског права стао је и остао уз Валтазара Богишића, и тиме увеличао правну заједницу словенског југа.“

7. КАСНИЈИ НАУЧНИ РАД И ПРИЗНАЊА

Константиновић нема много монографских публикација: већ је примећено да су једине његова докторска дисертација и „Скица“ (Константиновић 1998, 8). Није написао ни уџбеник, мада је дозволио да се белешке са његових предавања објављују шапирографисано као ауторизована скрипта за употребу студената (Константиновић 1952 и каснија издања). Уџбеник вероватно није написао због велике оптерећености наставним и другим стручним обавезама, али и због

---

²⁷ Примера ради, „Скица“ је прописивала да предмет уговора не сме бити противан закону (принудним прописима), јавном поретку или моралу, те да би такав уговор био (апсолутно) ништав (чл. 10, 22 и 25). 300 је, пак, говорио о супротности „уставом утврђеним начелима друштвеног уређења, принудним прописима и моралу социјалистичког самоуправног друштва“, да би се са постсоцијалистичким изменама појавиле границе „принудних прописа, јавног поретка и добрих обичаја“ (чл. 10 и 49).

²⁸ Тако, на пример, хрватски 300 из 2005. године, чије измене се углавном тичу усклађивања са правом Европске уније (мада су коришћени и други узори), док су неке области декодификоване у посебне законе (Tot 2022, 55–80).

перфекционизма који му није дозвољавао да у таквим околности-ма лично објави несавршен текст (Кандић 2002, 215–216). За његове чланке је, ипак, примећено да „расправљају неке кључне проблеме и права су мала ремек-дела правничке прозе“ (Станојевић 1978, 269).²⁹

Велики број Константиновићевих послератних чланака био је посвећен темама којима се бавио као законодавац – од рада о реформи брака и заштити деце и мајки у Совјетском Савезу, упоредноправно важној за рад на одговарајућем југословенском закону (Константиновић 1945), преко напомена датих стручној јавности уз рад на Закону о наслеђивању (Константиновић 1947), до бројних радова из облигационог (и трговинског) права (на пример, Константиновић 1951; 1952; 1958; 1974), које је изазивало његово научно интересовање и пре него што је почео да ради на „Скици“, несумњиво, што због ранијих склоности, што због стања још веће правне несигурности у тој области него у међуратном периоду. Овде се може убројати и предговор издању српског превода швајцарског Законика о облигацијама (Константиновић 1976), у којем је приказао историјат швајцарске кодификације и њених измена, истичући неке важне особине попут јединства облигационог и трговинског права, утицаја немачких прописа и правне науке на швајцарско право, или старања законодавца да норме буду разумљиве обичним грађанима, где прави паралелу са Богишићем, док немачки Грађански законик истиче као негативан контрапример.

Посебно ваља истаћи један чланак о употреби старих „правних правила“ из предратних прописа на основу Закона о неважности правних прописа³⁰ (Константиновић 1957). У том раду он је сажето и оштроумно анализирао финесе употребе тог необичног правног режима – потребу да суд прецизно утврди са којим новим начелима и прописима је старо правно правило у сукобу (ако жели да избегне његову примену), комплексност ситуације у областима у којима предратно право није било унификовано, те питање важе ли априори сва предратна правна правила која нису у супротности са важећим прописима и уставним начелима.

Константиновић се служио свим великим европским језицима. У документацији везаној за запошљавање на Правном факултету из 1946. године навео је да зна француски и енглески, а да се служи

²⁹ Детаљну библиографију написала је Пајић (2015).

³⁰ Закон о неважности правних прописа донетих пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације, *Службени лист ФНРЈ* 86 од 25. октобра 1946, 105 од 27. децембра 1946, 96 од 12. новембра 1947 – обавезно тумачење.

немачким, руским и италијанским (АПФ: МК, службенички лист, општи упитник). Отишао је у старосну пензију 31. октобра 1968. године (АПФ: МК, картон запошљеног радника), али је наставио да се активно бави научним радом, „а додир с Факултетом није прекидао све до своје смрти“ (Лукић 1982, 5).

Михаило Константиновић је био изабран за дописног члана Југославенске академије знаности и умјетности (Одјела за филозофију и друштвене науке) 28. јуна 1956. године (*Drugo redovno zasjedanje* 1956;³¹ Брајковић 1983). Занимљиво, у каснијој литератури о њему тај податак се ретко наводи,³² а такорећи никад се не помиње директно као академик – редовно као професор. Био је предложен и за дописног члана САНУ, али одбио је кандидатуру: из писама Милану Бартошу види се да је разлог био то што би о његовој кандидатури, између осталог, одлучивао академик Тома Живановић, који је почетком окупације, 1941. године, насилно избацио Константиновићеву породицу из стана и уселио се у њега (Марковић, Павловић 2015, 85): односи у послератној академској заједници били су итекако осетљиви и затегнути.

Добио је Седмојулску награду 1969. године, а 1978. године одликован је Орденом заслуга за народ са златном звездом³³ (In memoriam 1982, 14; АПФ: МК, картон запошљеног радника). Исте, 1978. године, *Анали Правног факултета у Београду* објавили су троброј (3–5) „поводом кодификације облигационог права“, наглашавајући у уводном обраћању да „Уређи вачки одбор овим бројем истовремено изражава дужно поштовање које Правни факултет у Београду гаји према свом

³¹ За његову кандидатуру гласало је 25 чланова; било је шест гласова против и два неважећа листића.

³² Осим Брајковићевог некролога објављеног у *Ljetopisu* ЈАЗУ, у којем је неизоставан, овај податак наводе анонимни некролог у *Аналима* (In memoriam 1982, 14), Перовић (2006, 10) и Марковић и Павловић (2015, 85). Чак се ни на сајту Хрватске академије знаности и умјетности (2022), сукцесора ЈАЗУ, име Михаила Константиновића не помиње међу преминулим члановима. Потврду Константиновићевог чланства и упућивање на одговарајуће бројеве *Ljetopisa* добила сам од г. Маријана Липовца из Уреда за односе с јавношћу и медије ХАЗУ, на чему му се захваљујем.

³³ Орден заслуга за народ са златном звездом (раније Орден заслуга за народ 1. степена) био је највиши степен Ордена заслуга за народ, установљеног 1945. године „за нарочите заслуге изградњи социјализма и социјалистичких самоуправних односа, за организовање и учвршћивање општенодрожне одбране, сигурности и независности земље, као и за заслуге у области привреде, науке и културе“. У укупном хијерархијском низу југословенских одликовања био је 11. по реду (Гачић 2015, 26).

професору др Михаилу Константиновићу, који је својом ‘Скицом за законик о облигацијама и уговорима’ поставио темељ овој кодификацији“ (Симовић *et al.* 1978, 226).³⁴

8. ПОРОДИЦА, СМРТ И НАСЛЕЂЕ

Михаило Константиновић је живео у центру Београда, у Добрачиној улици и, повремено, на имању у Ивањици, које је волео и често посећивао (а које је набавио због пријатељства са Божидаром Спасовићем, који је тамо живео са породицом.³⁵ Константиновић је био ожењен Радојком (Беком), рођеном Поповић (рођена 14. јула 1899. године), која се примарно бринула о кући и породици, али са којом се некада и саветовао о важним одлукама.³⁶ Имали су двоје деце, којима је дао имена својих родитеља. Кћи Пава, рођена 27. маја 1925. године, пошла је очевим стопама и студирала права, али је, нажалост, умрла млада, 1954. године. Син Радомир, рођен 27. марта 1928. године, студирао је филозофију, а поред рада у струци прославио се и као књижевник; преминуо је 2011. године (АПФ: МК, картон запошљеног радника, службенички лист; Константиновић 1998, 5).

Михаило Константиновић је преминуо 30. јануара 1982. године у Београду, у 85. години живота, „уживајући неподељено најдубље поштовање својих ученика“ (Кандић 2002, 216). Правном факултету у Београду стигао је велики број телеграма саучешћа поводом његове смрти, претежно од других југословенских правних факултета, као и од Председништва савеза удружења правника Југославије (АПФ: МК).

Анали Правног факултета у Београду објавили су непосредно после његове смрти четири некролога – професора Лукића (1982) и Ђуровића (1982), Чедомира Милошевића (1982) у име Савеза правника

---

³⁴ Уједно је истакнуто да је „некако у исто време“ доношења 300 професор Константиновић „прославио свој осамдесетогодишњи рођендан“, што хронолошки не може бити тачно јер је рођен 1897. године. Вероватно су аутори ову истовременост узели приближно, а могуће је и да је припрема тематског броја била започета раније, када је већ било извесно да ће 300 у догледно време бити усвојен.

³⁵ Више о Константиновићевој вези са Ивањицом видети у Марковић (2015).

³⁶ Примера ради, у Константиновићевим дневничким белешкама из критичног периода пред приступање југословенске владе Тројном пакту, унос за 23. март 1941. године почиње речима: „Нисам ништа смислио. Бека не може да ми каже ништа. Сматра да бих због Споразума требао да останем, али не зна шта да каже о Тројном пакту“ (Константиновић 1998, 335).

и правосудних органа СР Србије, те још један анонимни (In memoriam 1982), а и само уредништво обратило се на почетку часописа кратком нотом којом је изразило дубоко поштовање према преминулом оснивачу часописа (Симовић *et al.* 1982). У *Ljetopisu* ЈАЗУ некролог је објавио Владислав Брајковић (Brajković 1983),³⁷ у *Гласнику Правног факултета у Крагујевцу* Обрад Станојевић, уредништво у *Правном животу*, а Радомир Лукић и један анонимни познаник огласили су се и у *Политици* (Пајић 2015, 309–310).

Други двоброј *Анала* исте године (3–4/1982) представљао је пригодну свеску Константиновићевих радова, с поднасловом „Изабрани чланци професора Михаила Константиновића.“ У њему је објављено 26 Константиновићевих радова – 25 чланака и предговор за превод швајцарског Законика о облигацијама – изворно објављених у периоду од 1924. до 1976. године. Велика већина одабраних текстова тиче се грађанског права, Константиновићеве примарне области истраживања.

Нажалост, последњих година су покушаји истраживања лика и дела, али и обележавања значаја Михаила Константиновића били неуспешни. У октобру 2014. године требало је да се у Ивањици одржи научни скуп „Михаило Константиновић – личност и дело“, са којег би накнадно био објављен и зборник радова. Нажалост, од позваних тридесет учесника, само петоро аутора је припремило реферате те скуп није одржан. Текстови су потом објављени у часопису *Hereticus* (3–4/2015). Када је 2015. године, поред амфитеатра у природи, на Ташмајданском парку иза Правног факултета, требало да буду постављене бисте Радомира Лукића, Михаила Ђурића и Михаила Константиновића, последња идеја је наишла на протесте, укључујући и од историчара Гојка Маловића, који се у новинском чланку изразито негативно поставио према Константиновићу. Трећа биста никада није постављена (Тркуља 2015, 32–33). Постојао је и план да Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду и Досије студио поново објаве „Политику споразума“, односно Константиновићеве дневничке белешке, 2018. године, уз нови предговор Јовице Тркуље и Душана Мрђеновића, као и регистар основних биографских података о личностима које се у белешкама појављују. Књига је припремљена за штампу, али, нажалост, прва два саиздавача

³⁷ Пракса *Ljetopisa* је била да се за сваког члана преминулог током године објављује само један некролог у име институције.

су одустала од подухвата³⁸ те још увек није штампана (Тркуља 2021).³⁹ Овај посебни број *Анала* 2022. године, посвећен четрдесетогодишњици његове смрти, рекло би се, мења тај негативан низ – а свакако наставља веома лепу традицију поштовања академика Константиновића која је постојала и у свим ранијим редакцијама часописа.

Ипак, потребна је и већа пажња. Божидар Марковић (1990, 1164) приметио је да рад Михаила Константиновића на кодификацији грађанског права заслужује да се томе посвети једна исцрпна истраживачка монографија, те да то „представља не само нужност да се сачувају и обраде подаци за историју нашег законодавства и права него и дужност нашег правништва према личности и делу проф. Константиновића“. Иако су прошле више од три деценије од објављивања тог његовог текста, таква монографија још није написана. Потребу да се сачини „један трајнији, стамени научни портрет нашег Професора“ увиђао је и Перовић (2006, 32). Ни овај рад, наравно, није ништа до један пригодни прилог изучавању лика и дела Михаила Константиновића и аутор је свестан да је он могао и морао бити далеко обимнији и квалитетнији – да, заправо, ништа осим монографског проучавања на које је позивао још Марковић не би било адекватно. Али вреди нагласити да то изучавање мора бити свестрано и потпуно. Константиновић је, заиста, заслужио да о њему буде написана монографија – као о законодавцу, али и као о научнику и професору, као о политичару и јавном делатнику: укратко, биографија која би темељно истражила све аспекте његовог живота и дела.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

- [1] Архива Правног факултета Универзитета у Београду – досијеа за послених: Михаило Константиновић (скраћено АПФ: МК).

---

³⁸ Први је план напустио Службени гласник, после чега ни Правни факултет није био у стању да испуни услед тога нарасле трошкове штампања целокупног тиража. Ипак, надамо се да ће књига у нешто измењеном издавачком аранжману ускоро угледати светло дана. На овим подацима се захваљујем проф. др Вуку Радовићу, управнику Издавачког центра Правног факултета Универзитета у Београду.

³⁹ Проф. др Јовица Тркуља ми је учинио доступним припремљени, необјављени електронски рукопис књиге, на чему му се овом приликом захваљујем.

- [2] Drugo redovno godišnje zasedanje skupštine Jugoslavenske akademije održano 28. lipnja 1956. godine. 1956. *Ljetopis Jugoslavenske akademije (za godinu 1956)* 63: 135–137.
- [3] *Комунизам на Београдском универзитету 1929–1940*. 2001 [1940]. Београд; фототипско издање, ур. Александар Жељко Јелић. Београд: Јуниор.
- [4] Константиновић, Михаило. 1998. *Политика споразума: дневничке белешке 1939–1941, лондонске белешке 1944–1945*, прир. Радомир Константиновић. Нови Сад: Агенција „Мир“.
- [5] Schweizerisches Zivilgesetzbuch, vom 10. Dezember 1907 (Stand am 1. Juli 2022). https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de, последњи приступ 12. октобра 2022.

Литература

- [1] Аврамовић, Сима. 2014а. Нуклеус такмичења у беседништву на Правном факултету у Београду. 22–23. *Примењена реторика: 20 година такмичења у беседништву*, прир. Сима Аврамовић, Дејан А. Милић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- [2] Аврамовић, Сима. 2014б. Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога? 13–45. *Српски грађански законик – 170 година*, ур. Милена Полојац, Зоран С. Мирковић, Марко Ђурђевић. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- [3] Благојевић, Борислав Т. 3–5/1978. Закон о облигационим односима у светлости свог времена. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 227–243.
- [4] Брајковић, Vladislav. 1983. Mihailo Konstantinović (1897–1982). *Ljetopis Jugoslavenske akademije (za godinu 1982)* 86: 280–281.
- [5] Бркић, Милан. 3–5/1978. Општа питања уређења облигационих односа. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 305–333.
- [6] Чавошки, Коста. 2011. *Устав као средство агитације и пропаганде*. Београд: Институт за савремену историју – Службени гласник.
- [7] Ђурђевић, Живомир. 3–5/1978. Начело једнаке вредности давања према Закону о облигационим односима. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 349–366.

- [8] Ђуровић, Радомир, Миодраг Орлић. 3–5/1978. Од Општег имовинског законика до Закона о облигационим односима: Допринос професора Михаила Константиновића. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 245–266.
- [9] Ђуровић, Радомир. 1–2/1982. In memoriam професору др Михаилу Константиновићу. *Анали Правног факултета у Београду* 30: 7–11.
- [10] Гачић, Драган (ур.). 2015. *Одликовања из легата Историјског архива Београда: каталог изложбе*. Београд: Историјски архив Београда.
- [11] Glenn, H. Patrick. 200. *Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law*. Oxford: Oxford University Press.
- [12] Hellenic Institute of International and Foreign Law. 2022. Directors. <https://hiifl.gr/en/p/directorship>, последњи приступ 22. октобра 2022.
- [13] Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 2022. Članovi akademije. <https://www.info.hazu.hr/clanovi-akademije/clanovi/#>, последњи приступ 20. октобра 2022.
- [14] In memoriam професору др Михаилу Константиновићу. 1–2/1982. *Анали Правног факултета у Београду* 30: 13–17.
- [15] Јовичић, Миодраг. 1995. Идеје Михаила Илића о територијалној организацији власти у међуратној Југославији. 263–270. *Правна и политичка мисао Михаила Илића: саопштења са научног скупа одржаног 10. XI 1994. године*, прир. Драгаш Денковић и Јовица Тркуља. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- [16] Кандић, Љубица. 2002. *Историја Правног факултета у Београду 1905–1941*. Друга књига, II том. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [17] Кандић, Љубица. 2005. *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945*. Трећа књига. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [18] Капор, Владимир. 3–5/1978. Примена обичаја и узанси по Закону о облигационим односима. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 335–347.
- [19] Компанџет, Зоран. 3–5/1978. Реални уговори након ступања на снагу Закона о обвезним односима. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 617–628.

- [20] Konstantinovitch, Mihailo. 1923. *Le „periculum rei venditae“ en droit romain: thèse pour le doctorat (Ès-Sciences Juridiques), Présentée et soutenue devant la Faculté de Droit de l'Université de Lyon le Samedi 8 juillet 1923, à 15 h. 30.* Lyon: Université de Lyon – Faculté de Droit.
- [21] Константиновић, Михаило. 1924. Прилог теорији ризика у римском класичном праву. *Архив за правне и друштвене науке VIII.* Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 247–260.
- [22] Константиновић, Михаило. 1925а. Забрана злоупотребе права и социјализација права. *Архив за правне и друштвене науке X.* Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 261–281.
- [23] Konstantinović, Mihailo. 11/1925b. Privatnopravni položaj žene, – kakav je i kakav bi trebao da bude. *Nova Evropa XL:* 326–335.
- [24] Константиновић, Михаило. 1925с. Означавање закона. *Архив за правне и друштвене науке XI.* Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 294–306.
- [25] Константиновић, Михаило. 1928. Књижевни и уметнички рад и право (Ауторско право). *Летопис Матице српске* 318. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 308–350.
- [26] Константиновић, Михаило. 1930. Тенденција модерних законодавстава у смислу ограничења права на наслеђивање. *Друштвени живот.* Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 351–360.
- [27] Константиновић, Михаило. 1931. Хипотека на стоци. *Споменица четвртог конгреса правника Краљевине Југославије*, ур. Стојан Јовановић. Београд: Конгрес правника Краљевине Југославије. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 365–383.
- [28] Константиновић, Михаило. 2–3/1933. Југословенски грађански законик (Аустријски или Црногорски законик?). *Правни зборник.* Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 384–396.
- [29] Константиновић, Михаило. 1936. Колективни уговори о раду. *Наша стварност;* прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 397–409.

- [30] Константиновић, Михаило. 1945. Реформа брака и заштита деце и мајки у Совјетском савезу. *Архив за правне и друштвене науке* I. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 448–467.
- [31] Константиновић, Михаило. 1947. Опште напомене уз тезе за предпројекат закона о наслеђивању. *Архив за правне и друштвене науке* III. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 468–483.
- [32] Константиновић, Михаило. 1951. Однос између права на накнаду штете и права на осигурану суму (питање кумулирања). *Архив за правне и друштвене науке* 2. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 496–506.
- [33] Константиновић, Михаило. 1952. *Облигационо право: скрипта. 1: Општи део (према белешкама са предавања професора М. Константиновића средно В. Капор)*. Београд: Научна књига.
- [34] Константиновић, Михаило. 1952. Основ одговорности за проузроковану штету. *Архив за правне и друштвене науке* 3. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 507–519.
- [35] Константиновић, Михаило. 4/1957. Стара „Правна правила“ и јединство права. *Анали Правног факултета у Београду*: 431–437. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 540–548.⁴⁰
- [36] Константиновић, Михаило. 3/1958. Осигурање и одговорност у југословенском праву. *Анали Правног факултета у Београду*: 264–276. Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 559–574.
- [37] Константиновић, Михаило. 1974. Конвенција о застарелости у области међународне продаје телесних покретних ствари. *Страни правни живот* 82: Прештампано у *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 582–605.
- [38] Константиновић, Михаило. 1976. Предговор. *Швајцарски законик о облигацијама од 30. марта 1911. године. Са изменама и допунама извршеним до 1. јануара 1976. године*. Београд: Институт за

---

40 У издању из 1982. године погрешно стоји да је чланак изворно штампан у *Аналима* 3–4/1952, што је очигледна штампарска грешка, јер је часопис почео да излази тек 1953. године.

- упоредно право – Савремена администрација. Прештампаано као Предговор за превод Швајцарског законика о облигацијама. *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1982: 606–615.
- [39] Константиновић, Михаило. 2006 (1. изд. 1969). *Облигације и уговори: Скица за законик о облигацијама и уговорима*. Београд: Службени лист СЦГ.
- [40] Круљ, Врлета. 3–5/1978. Монетарни номинализам и доктрина валоризма. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 389–408.
- [41] Кршљанин, Нина. 2020. Живојин Перић о упоредном праву. 209–226. *Живојин М. Перић: личност и дело*, ур. Марија Драшкић, Нина Кршљанин. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [42] Лукић, Радомир. 1–2/1982. In меморијам професору др Михаилу Константиновићу. *Анали Правног факултета у Београду* 30: 5–7.
- [43] Маринковић, Танасије. 2020. Уставни идентитет видовданске Југославије. 95–121. *Сто година од уједињења: формирање државе и права*, прир. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [44] Марковић, Божидар. 7–8/1990. Михаило Константиновић, кодификатор југословенског права. *Правни живот* 40: 1157–1164.
- [45] Марковић, Ратко. 1–3/1991. Повест факултетског часописа. *Анали Правног факултета у Београду* 39: 1–9.
- [46] Марковић, Светислав Љ., Лела Павловић. 3–4/2015. Чачанске године Михаила Константиновића. *Hereticus* 13: 76–97.
- [47] Марковић, Светислав Љ. 3–4/2015. Михаило Константиновић у Ивањици. *Hereticus* 13: 98–110.
- [48] Милојевић, Момир. 1–2/2003. Професор и декан Михаило Константиновић. *Анали Правног факултета у Београду* 51: 173–183.
- [49] Милошевић, Чедомир. 1–2/1982. In меморијам професору др Михаилу Константиновићу. *Анали Правног факултета у Београду* 30: 11–12.
- [50] Мирковић, Зоран. 2020. Кодификовање грађанског законика нове државе и његово место у историји међуратних европских кодификација. 267–300. *Сто година од уједињења: формирање државе и права*, прир. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.

- [51] Орлић, Миодраг *et al.* 1–2/2003. Реч уредништва. *Анали Правног факултета у Београду* 30: 8–9.
- [52] Пајић, Ивана. 3–4/2015. Библиографија радова професора др Михаила Константиновића. *Hereticus* 13: 271–319.
- [53] Перовић, Слободан. 2006. Скица за један портрет. 7–32. Константиновић, Михаило. 2006 (1. изд. 1969). *Облигације и уговори: Скица за законик о облигацијама и уговорима*. Београд: Правни факултет у Београду.
- [54] Поповић, Драгољуб. 3–4/2015. Упоришне тачке Константиновићеве политике. *Hereticus*: 60–65.
- [55] Познић, Боривоје. 3–5/1978. Осврт на неке одредбе Закона о облигационим односима. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 367–338.
- [56] Ристић, Слађан *et al.* 2016. *Каталог одликовања Републике Србије, војних спомен–медаља и војних споменица* (2. изд.). Београд: Министарство одбране (Медија центар „Одбрана“).
- [57] Савињи, Фридрих Карл фон. 1998 (1. изд. 1814). *Законодавство и правна наука* (прев. Бранимир Живојиновић). Подгорица: ЦИД.
- [58] Saccoccio, Antonio. 2020. *Il mutuo nel Sistema giuridico romanistico: Profili di consensualità nel mutuo reale*. Torino: G. Giappichelli Editore.
- [59] Симовић, Војислав *et al.* 3–5/1978. Реч Уређивачког одбора (без наслова). *Анали Правног факултета у Београду* 26: 225–226.
- [60] Симовић, Војислав *et al.* 1–2/1982. Реч Уређивачког одбора (без наслова). *Анали Правног факултета у Београду* 30: 3.
- [61] Станојевић, Обрад. 3–5/1978. „Скица“ Михаила Константиновића. *Анали Правног факултета у Београду* 26: 267–284.
- [62] Стефановски, Мирјана. 1995. Питање правне ваљаности Уредбе о Бановини Хрватској. 306–318. *Правна и политичка мисао Михаила Илића: саопштења са научног скупа одржаног 10. XI 1994. године*, прир. Драгаш Денковић и Јовица Тркуља. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- [63] Tot, Ivan. 2022. Poredbenopravni utjecaji na Zakon o obveznim odnosima. 3–99. *Hrvatsko obvezno pravo u poredbenopravnom kontekstu: Petnaest godina Zakona o obveznim odnosima*, ur. Ivan Tot i Zvonimir Slakoper. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- [64] Тркуља, Јовица. 3–4/2015. Политика споразума Михаила Константиновића. *Hereticus* 13: 11–37.
- [65] Тркуља, Јовица. 2021. „Греси“ Михаила Константиновића (интервју, разговарала Анђелка Цвијић). *Нови магазин*. 1. мај. <https://novimagazin.rs/iz-nedeljnika-nm/246025-jovica-trkuljagresi-mihaila-konstantinovica>, последњи приступ 29. септембра 2022.

Nina KRŠLJANIN, PhD

Assistant Professor, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

MIHAILO KONSTANTINOVIĆ (1897–1982): A JURIST WHO DEFINED AN ERA

Summary

The article provides a biographical overview of the life and work of Mihailo Konstantinović, professor at the University of Belgrade Faculty of Law and corresponding member of the Yugoslav Academy of Arts and Sciences. This contribution covers his education, university and scientific career, political engagement, work on legislation and in professional associations. The article reflects on the contribution of Mihailo Konstantinović to Serbian legislation and jurisprudence and the recognition he deserved, as well as on the controversies of his life and work, concluding that a more detailed study of his character and work is undoubtedly necessary.

Key words: *Biography. – Civil law. – Yugoslavia. – Government of the Kingdom of Yugoslavia. – Legislator.*

Article history:

Received: 31. 10. 2022.

Accepted: 30. 11. 2022.